

नायकः

नायिका

नायिका

नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यधम् ।
अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥
नामैकं यस्य वाचि स्मरणपथगतं श्रोत्रमूलं
गतं वा
सुखं वासुहृदयं यवहितरहितं तारयत्येव
सत्यम् ।

तच्छेदहन्निगुणजनतालोभपाषण्डमध्ये
निश्चितं स्यात् फलजनकं शीघ्रमेवात्र विप्रः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

नामापराधी, [न] चि, (नामापराधीऽस्य-
स्येति । इति: ।) नामापराधकृत् । यथा,—
“नानो जनाहंनस्यापराधान् यः कुरुतेऽनिशम् ।
नामापराधकृत्को याति सत्यमधीगतिम् ॥
विनाशयति नामस्योपरार्धं नामतो जनः ।
नामापराधी कृत् स्यादात्मनश्चेति नारकी ॥
यावन्मो दुर्जनः पापी भवेन्नामो हरेः खलः ।
नामापराधी सगुणो सुने । भवति नारकी ॥
अपराधान्कुन्दस्य विहूरयति नामभिः ।
नामोह लोकः कुर्वेत्तामहापापधमाधमः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०२ अध्यायः ॥

नायः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी+“अणीसुवो
ऽनुपसर्गो ” ३ । ३ । २४ । इति करणे घञ् ।)
नयः । नीतिः । इत्यमरः । ३ । २ । ६ । (यथा,
भट्टिः । ७ । ३६ ।

“यात व्ययं धमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥”
नी+भावे घञ् ।) प्रापणम् । इति नीघातु-
दर्शनात् । (नयति प्रापयतीति । नी+“दुन्योर-
नुपसर्गो ” ३ । १ । १४२ । इति ङः । उपायः ।
यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।

“नायः कीदृजं स येन स्यां वताहं विगतज्वरः ॥”
नेतरि, चि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । १० ।
“ससख नायमवसे अभौक इतो वा तमिन्न
पाहि रिषः ॥”)

नायकः, पुं, (नयति प्रापयतीति । नी+लुङ् ।)
नेता । (यथा, गीतायाम् । १ । ७ ।

“नायका मम सैन्यस्य संचार्यं तान् ब्रवीमि ते ॥”
श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । ४ । ७ । १६ ।

“तसुपागतमालस्य सर्वे सुरगणादयः ।
प्रणेतुः सहस्रोत्थाय ब्रह्मेन्द्राक्षनायकाः ॥”)

हारमध्यमणिः । इति मेदिनी । के, ११० ॥
अग्रे सरिकः । सेनापतिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ४ ।

“वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशक्तैः पुरन्दरः ।
स्वसैन्यनायकायां चिन्तामाप भृशं तदा ॥”)

शृङ्गारसाधकः । स च त्रिविधः । पतिरुपपत्ति-
वैशिकश्चेति । विधिवन् पाणिग्राहकः पतिः ।

अनुकूलदक्षिणघटशठभेदान् पतिचतुर्धा । सार्व-
कालिकपराङ्मनापराधसुखले सति सर्वकाल-

मनुरक्तोऽनुकूलः । सकलनायिकाविषयसमसह-
जातुरागो दक्षिणः । भूयो निःशङ्कः जतदोषो-

ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो
घटः । कामिनौविषयकपटपटुः शठः । आचार-

हानिहेतुः पतिरुपपत्तिः । बहुलवैश्याभोगोप-
रस्विको वैशिकः । वैशिकस्तूतममध्यमाधम-
भेदान् त्रिविधः । दयिताश्रमप्रकोपेऽपि उप-
चारपरायण उत्तमः । प्रियायाः प्रकोपे यः
प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनो-
भावं गृह्णाति स मध्यमः । भयकपालज्वाभूयः
कामक्रोडायामकृतकृत्याह्वयविचारोऽधमः ॥ ३ ॥
मानी चतुरश्च शठ एवान्तर्भवति । वाक्चेष्टा-
अज्ञासमागमस्तुरः । प्रोषितपतिरुपपत्तिवैश-
िकश्च भवति । अनभिज्ञनायको नायकाभास
एव । तेषाञ्च नर्मेसचिचपीठमर्हद्विचैटक-
विदूषकभेदाच्चतुर्धा । कुपितस्त्रीप्रसादकः पीठ-
मर्हः । नर्मेसचिवोऽप्ययमेव । कामतन्त्रकला-
कोविदो विटः । सन्धानचतुरश्चेटकः । अज्ञादि-
वैकृत्येहांसकारी विदूषकः ॥ ३ ॥ तेषामष्ट-
सात्विकगुणाः । यथा,—

“खेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्त्यमश्रुप्रणयाविवर्धौ सात्विका गुणाः ॥” ॥
तेषां दशावस्था यथा,—

“अभिलाषस्तथा चिन्ता स्तुतिश्च गुणकीर्तनम् ।
उद्देगश्च प्रलापश्च उन्मादो व्याधिरैव च ।
जडता निधनान्येव दशावस्थाः प्रकीर्तिताः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । ३३—३८ ।

“त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्-
साही ।

दक्षोऽनुरक्तलोकोक्तोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥
धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥
अविकल्पनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तोऽद्वैतः कथितः ॥
मायापरः प्रचण्डश्च पलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मज्ञाचानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥
निश्चिन्तो नृदुरनिर्गन्ध कलापरो धीरललितः

स्यात् ।

सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः
स्यात् ॥”

एषाञ्च शृङ्गारिरूपले भेदानाह तत्रैव । ३ ।
३६—४४ ।

“एभिर्दक्षिणघटानुकूलशठरूपिभिर्यु धोडुश्रद्धा ।
शुभ्रत्वेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥

कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो घृष्टनायकः ॥

अनुकूल एकनिरतः शठोऽयमेकत्र बहुभाषो यः ।
दर्शितवहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढसाचरति ॥

एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषां सुतममध्याधमस्तेन ।
उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽर्थे च ॥”

एषासुदाहरणादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

नायकाधिपः, पुं, (नायकानां नेतृणां सेनापतीनां
वा अधिपः ।) नरेन्द्रः । राजा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

नायिका, स्त्री, (नयति या । नी+लुङ् । टाप्
अत इत्वञ् ।) दुर्गाशक्तिः । वा अरुधा ।
यथा,—

“ततोऽहनायिका देया यन्त्रतः परिपूजयेत् ॥

उग्रचक्रां प्रचक्राञ्च चक्रोद्यां चक्रनायिकां ॥
अतिचक्राञ्च चामुखां चक्रां चक्रवतीन्तथा ॥

पद्मे चाष्टदले चैताः प्रागादिक्रमतस्तथा ।

पञ्चोपचारैः संपूज्य भैरवान्मध्यदेशतः ॥”

इति प्रकृतिखण्डे ६१ अध्यायः ॥

शृङ्गाररसालम्बनविभावस्वरूपा नारी । सा च
त्रिविधा । स्त्रीया परकीया सामान्यवनिता

चेति । तत्र सामान्येवावुरक्ता स्त्रीया । स्त्रीयापि
त्रिविधा । सुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तथा

अङ्कुरितयौवना सुग्धा । सा च ज्ञातयौवना
अज्ञातयौवना च । सेव क्रमशो लज्जामय-

पराधीनरतिर्नवोद्गा । सैव क्रमशो जात-
प्रश्रया विश्रम्बनवोद्गा । समानलज्जामदना

मध्या । एषैव चातिप्रश्रयादतिविश्रम्बनवोद्गा ।
पतिमात्रविषयकैलिकलापकोविदा प्रगल्भा ।

मध्याप्रगल्भे मानावस्थार्या प्रत्येकं त्रिविधे ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । अज्ञ-
कोपप्रकाशा धीरा । अश्रुकोपप्रकाशा

अधीरा । अज्ञायाज्ञकोपप्रकाशा धीराधीरा ।
एते धीरादयश्चयो भेदा द्विधा भवन्ति । ज्येष्ठा

कनिष्ठा च । परिणीतत्वे सति भर्तृरधिकज्येष्ठा
ज्येष्ठा । परिणीतत्वे सति भर्तृन्यूनज्येष्ठा कनिष्ठा ॥

अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया । सा च
द्विविधा । परोद्गा कन्यका च । गुप्ता विदग्धा

लक्षिता कुलटा अनुश्रयानासुदितप्रभृतीनां
परकीयायामेवान्तर्भावः । गुप्ता त्रिविधा । दृप्त-

सुरतगोपना च । वर्णव्यमास्यसुरतगोपना । वर्ण-
मानसुरतगोपना च । विदग्धा द्विविधा । वाग्वि-

दग्धा क्रियाविदग्धा चेति । अनुश्रयाना त्रिविधा ।
वर्णमानस्थानविचट्टनेन भाविस्थानाभावशून्या

स्नानधित्तसङ्केतस्थले भर्तृर्गमनाशुमानेन ॥ ३ ॥
वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिलाषा सामान्य-

वनिता । एता अन्यसम्भोगदुःखिता । वक्रोक्ति-
गन्विता मानवत्यश्च तिस्रो भवन्ति । वक्रोक्ति-

गन्विता द्विविधा । प्रेमगन्विता सौन्दर्यगन्विता
च । मानवती यथा । प्रियापराधसूचिका चेष्टा

मानः । स च लघुर्मध्यमो गुरुश्चेति । अरुपा-
पनेयो लघुः । कष्टापनेयो मध्यमः । कष्टमा-

पनेयो गुरुः ॥ ३ ॥ एताः षोडश अष्टाभिरव-
स्थाभिः प्रत्येकमष्टविधा । प्रोषितभर्तृका

खण्डिता उत्कण्ठिता कलहान्तरिता विप्र-
लम्भा वासकसञ्जा स्वाधीनपत्निका अभिसा-

रिका चेति गणनादष्टविंशत्यधिकं शतं भेदा
भवन्ति । तासां सुतममध्याधमगणनया चतु-

रधिकाशीतिशतत्रयं भेदा भवन्ति । तत्रासां
द्विष्य-अद्विष्य-द्विष्याद्विष्यभेदेन गणनया द्विपञ्चा-

शदधिकशतयुतसहस्रं भेदा भवन्ति । इति रस-
मञ्जरी ॥ ३ ॥